

Kopka, Bogusław

Obozy pracy w stalinowskim systemie więziennictwa PRL (1944-1950) : organizacja i podstawy funkcjonowania

Dzieje Najnowsze 38/2, 123-126

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Bogusław Kopka

Warszawa

Obozy pracy w stalinowskim systemie więziennictwa PRL (1944–1950). Organizacja i podstawy funkcjonowania*

Głównym celem niniejszej dysertacji było przedstawienie roli i miejsca obozów pracy w strukturach aparatu bezpieczeństwa publicznego w Polsce w latach 1944–1950. Moje badania skupiły się na wyjaśnieniu kwestii związanych ze skalą opisywanego zjawiska, a mianowicie — ile było obozów, ilu osadzono w nich więźniów, internowanych, jaka była wśród nich śmiertelność? Rzeczą najważniejszą była próba odpowiedzi na pytanie — czym były dla stalinowskiego aparatu bezpieczeństwa owe obozy: czy tylko zwykłymi miejscami odosobnienia, internowania dla wojskowych i ludności cywilnej, jakich wiele powstało w tym czasie w całej Europie dla niedawnych okupantów, niemieckich jeńców i osób kolaborujących z nazistami, czy też może czymś więcej — częścią systemu opresji komunistycznej?

Ramy czasowe pracy wyznaczają daty roczne — 1944 i 1950. Od 1944 r. datuje się historia rządów komunistycznych w Polsce. 4 października 1944 r. kierownik Resortu Bezpieczeństwa Publicznego Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, Stanisław Radkiewicz, wydał okólnik nr 1, w którym podporządkowano więzienia i zakłady wychowawczo–poprawcze dla nieletnich przestępców aparatowi bezpieczeństwa publicznego „aż do odwołania”. Było to skopiowanie wzorów sowieckich, w II Rzeczypospolitej bowiem więziennictwo podlegało Ministerstwu Sprawiedliwości. Miesiąc później, 3 listopada 1944 r., obozy pracy oficjalnie włączono w struktury więziennictwa. Cezurę 1950 r. wyznaczają istotne wydarzenia związane z likwidacją „tradycyjnych” ośrodków pracy przymusowej: zakończenie tzw. weryfikacji i rehabilitacji ludności autochtonicznej oraz wysiedleń większości niemieckiej ludności cywilnej z terytorium Polski. Ponadto na przełomie lat 40. i 50. repatriowano jeńców wojennych do podzielonych Niemiec.

Użyty w tytule pracy skrót „PRL” (który formalnie oznacza Polską Rzeczpospolitą Ludową, nazwę państwa polskiego w latach 1952–1989), biorąc pod uwagę logikę ustrojową Polski Ludowej, odnosi się także do okresu wcześniejszego, od połowy 1944 r., kiedy w Moskwie 22 lipca ogłoszono powstanie PKWN.

* Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem dr. hab. prof. UW Tomasza Nałęczą i obroniona na Uniwersytecie Warszawskim 22 lutego 2006 r. Recenzentami pracy byli: prof. zw. dr hab. Andrzej Paczkowski (Instytut Studiów Politycznych PAN Warszawa) oraz dr hab. prof. UW Jerzy Kochanowski (Instytut Historyczny UW).

Wyjaśnienia wymaga również kwestia terminologiczna, a mianowicie definicja pojęcia „obóz pracy”. W źródłach archiwalnych obok nazw „obóz pracy” i „centralny obóz pracy” można znaleźć różnego typu określenia obozów: karne, odosobnienia, zbiorcze, jeńców wojennych czy obozy dla internowanych, wysiedlanych, punkty etapowe. Jednak faktycznie wszystkie te miejsca izolacji miały wspólną cechę: były one obozami pracy przymusowej. Podstawową funkcją obozów, zakładanych przez centralny aparat bezpieczeństwa oraz lokalne struktury władzy, tj. starostwa i powiatowe urzędy bezpieczeństwa, była praca przymusowa więźniów. Dlatego w niniejszej dysertacji uznano za „obóz pracy” wszelkie miejsca odosobnienia o charakterze przejściowym, w których uwięzionych zmuszano do pracy. Za ośrodki stałe w systemie penitencjarnym uznaje się więzienia, areszty i zakłady wychowawczo–poprawcze.

Bazę źródłową pracy stanowiły przede wszystkim dokumenty po byłej centrali resortu bezpieczeństwa zajmującej się sprawami osób osadzonych w miejscach odosobnienia — Departamentu Więziennictwa i Obozów MBP, przechowywane w Archiwum Akt Nowych w Warszawie i Centralnym Archiwum MSWiA, a od 2002 r. w archiwum Instytutu Pamięci Narodowej. Krytyczna analiza porównawcza źródeł zgromadzonych w ww. archiwach ze świadectwami historycznymi i z wcześniejszymi ustaleniami badawczymi wskazuje na wysoki stopień wiarygodności tych dokumentów w warstwie opisowej. Oczywiście nie wszystkie zawierają prawdziwe informacje, np. w zakresie danych statystycznych więzionych i zmarłych. Generalnie jednak, na podstawie zachowanej dokumentacji centrali, otrzymujemy w miarę pełny obraz.

Niestety, nie zachowała się dokumentacja obrazująca działalność poszczególnych obozów. W większości w latach 50. i 60. została ona przez służby więzienne — w obawie przed możliwością ujawnienia prawdy o systemie obozowym — zniszczona. Ocalała tylko ta, która na przykład z przyczyn organizacyjnych została przeniesiona w inne „bezpieczne miejsce”: do archiwum urzędu stanu cywilnego, więzienia czy archiwum państwowego. W ten sposób zachowały się imienne listy uwięzionych i zmarłych w centralnych obozach pracy w Jaworznie, Potulicach i Warszawie (tu wyłącznie za 1945 r.), w obozach w Krzesimowie, Mysłowicach, Łambinowicach, Łęgnowie, Sikawie, Świętochłowicach i Zimnych Wodach oraz w niektórych obozach przykopalnianych Katowickiego i Chorzowskiego Zjednoczenia Przemysłu Węglowego. Część z nich już opublikowano.

W pracy sięgnięto także do bogatej już literatury przedmiotu: źródeł drukowanych, w tym „Dziennika Ustaw RP” za lata 1944–1951, wspomnień, relacji ofiar reżimu, wypowiedzi funkcjonariuszy systemu oraz opracowań o charakterze monograficznym i dokumentacyjnym. Jak już wspomniałem, literatura tematu jest obfita. Przeważają prace cząstkowe, opisujące historię danego obozu na tle funkcjonowania stalinowskiego aparatu represji oraz wstępne podsumowania. Nadal jednak brakowało w piśmiennictwie historycznym syntetycznego opracowania na temat organizacji i funkcjonowania obozów podległych UB.

Aby uzyskać wnioski natury ogólnej, dotyczące całości obrazu funkcjonowania systemu obozowego w Polsce w tytułowym okresie, należało przeprowadzić badania szczegółowe. Po rozległej kwerendzie archiwalnej udało się ustalić miejsca i warunki funkcjonowania przeszło 200 obozów pracy przymusowej. Ów materiał analityczny, który stanowił podstawę dla syntetycznego opisu działania obozów, zamieściłem w Aneksie dysertacji¹.

¹ Wykaz obozów zaprezentowano również w publikacji autora niniejszej dysertacji — *Obozy pracy w Polsce 1944–1950. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 2002 (rec. T. Wolsza, *Bogusław Kopka, Obozy pracy w Polsce 1944–1950. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 2002, ss. 378, „Dzieje Najnowsze” 2003, nr 3, s. 201–206).

Ponadto, dzięki informacjom podanym w ostatniej części rozprawy, można było sporządzić po raz pierwszy w pełni aktualną mapę rozmieszczenia obozów w całej Polsce. Ze względu na duże nagromadzenie oznaczeń obozowych na Górnym Śląsku, wykonano dodatkowo mapę poboczną, dotyczącą obozów działających przy kopalniach węgla kamiennego.

Dzięki tym zabiegom można było postawić i udowodnić tezę, że obozy pełniły przede wszystkim funkcję ekonomiczną, mimo że z ekonomicznego punktu widzenia praca więźniów polskich obozów okazała się przedsięwzięciem deficytowym. Teza ta w żadnym stopniu nie wyklucza innej, mówiącej o tym, że obozy pracy były dla komunistów ważnym instrumentem represji w latach terroru stalinowskiego. Nie ulega bowiem wątpliwości, że w Polsce stalinowskiej system rządów oparty był na totalnym terrorze. Przemoc skierowana była przeciwko wrogowi” rzeczywistości, jak przeciwnik polityczny, lub potencjalnemu, dotykając „zwykłych” ludzi”. Kto w danej chwili był wrogiem partii–państwa było uzależnione od decyzji kierownictwa partii komunistycznej, która zgodna była z instrukcjami płynącymi bezpośrednio z Kremla.

Analiza faktów, oparta na zebranych materiale źródłowym, pozwala wysnuć wniosek, że czasowo do obozów pracy kierowano m.in. osoby ze względów politycznych, społecznych i etnicznych. Byli to a) internowani na przełomie 1944 i 1945 r. żołnierze AK i NSZ, których następnie deportowano do sowieckich obozów kontrolno–filtracyjnych, obozów jenieckich i łagrów; b) rolnicy aresztowani za nieterminowe dostarczanie świadczeń rzeczowych, tzw. kontyngentów oraz za sprzeciw wobec prób kolektywizacji polskiego rolnictwa pod koniec lat 40. i na początku 50. ubiegłego stulecia; c) ludność miejska, głównie osoby żyjące z indywidualnej działalności gospodarczej, tj. rzemieślnicy, kupcy, właściciele fabryk i nieruchomości, w ramach tzw. bitwy o handel; d) Ukraińcy i Łemkowie deportowani w ramach operacji „Wisła” w 1947 r. Wobec tych ostatnich (przesiedlonych na ziemie zachodnie i północne w liczbie ok. 150 tys. osób) komuniści zastosowali klasyczne represje o charakterze rewolucyjnym, zakładające uderzenie wyprzedzające we wroga (tutaj — wroga etnicznego), skazanego na asymilację w nowych miejscach przeznaczenia. Nie można w tym miejscu zapomnieć o represjach, jakich doświadczyła ze strony aparatu bezpieczeństwa publicznego ludność autochtoniczna. Ludność rodzimą zamieszkującą Śląsk, Pomorze Nadwiślańskie, Warmię i Mazury komuniści poddali, w ramach wdrażanej przez nich w życie idei jedności narodu, procesowi polonizacji. Ci, którzy musieli poddać się weryfikacji narodowościowej, a dotyczyło to większości autochtonów, masowo podpisywali w czasie wojny folkslistę, izolowano w obozach pracy. Zasadą było stosowanie przez władze odpowiedzialności zbiorowej. Z początku w ogóle nie brano pod uwagę faktu, że gros tych, którzy figurowali na najliczniejszej trzeciej niemieckiej grupie narodowościowej było faktycznie Polakami lub deklarowało przywiązanie do państwa polskiego.

W dysertacji zaprezentowano także podstawy prawne funkcjonowania obozów. Ważnym elementem krytyki źródeł było skonfrontowanie opublikowanych dekretów, ustaw i rozporządzeń władz państwowych w „Dzienniku Ustaw RP” z dokumentami normatywnymi Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, wydawanymi na potrzeby wewnętrzne resortu (instrukcjami, zarządzeniami, okólnikami itp.). Z analizy porównawczej wynika, że wiele przepisów prawnych było wewnętrznie sprzecznych, co pozwalało władzom administracyjnym różnie interpretować zapisy artykułów ustaw czy dekretów. Co więcej, w praktyce dnia codziennego różnego typu instrukcje, zarządzenia MBP miały pierwszeństwo wobec dokumentów wydawanych przez parlament lub inne ministerstwa. Taki stan rzeczy w oczywisty sposób stawiał „organ bezpieczeństwa” ponad prawem. W konsekwencji dochodziło do licznych przypadków nadużyć, a nawet zbrodni.

Aby jak najlepiej przedstawić dynamikę przekształceń organizacyjnych systemu obozowego, wprowadziłem wewnętrzne cezury omawianego tematu, wyróżniając trzy podokresy: od

października 1944 r. do października 1945 r., następnie do końca 1947 r., ostatni zaś od 1948 r. do przełomu 1950 i 1951 r. Każdy z tych podokresów wyznaczają ramy czasowe związane nie tylko z ważnymi zmianami strukturalnymi sieci obozów, ale także z przekształceniami ogólnopolitycznymi, jakie zachodziły wówczas w kraju.

Liczebność więźniów obozów oparto na wyliczeniach sporządzonych na użytek własny przez wydział ewidencyjny Departamentu Więziennictwa MBP. Ocena tego typu źródeł musi być niejednoznaczna. Niestety, nie dysponujemy alternatywnymi danymi, które można byłoby spożytkować do nowych wyliczeń. Na tym etapie jesteśmy zdani na informacje statystyczne podawane w zbiorczych, opatrzonych ówczesnie klauzulą tajności, wykazach MBP. Należy założyć, że w końcu władza komunistyczna musiała dysponować choćby przybliżonymi, wiarygodnymi danymi liczbowymi, potrzebnymi do rządzenia państwem. Z kolei szacunkowe wyliczenia liczby ofiar śmiertelnych oparto na podstawie imiennych list osób straconych i zmarłych w więzieniach i obozach, w opracowaniu Centralnego Zarządu Zakładów Karnych, literatury przedmiotu oraz na podstawie własnych obliczeń.

W krótkim autoreferacie nie sposób jest zaprezentować wszystkich ustaleń i sformułowanych w pracy wniosków. Chciałbym jednak zwrócić uwagę na ważną moim zdaniem kwestię — tymczasowości systemu obozowego w Polsce. Jak wynika z przeprowadzonych badań, obozy pracy, które tak chętnie zakładano na samym początku, notabene na podstawie m.in. decyzji Biura Politycznego KC PPR z 31 października 1944 r., z czasem stały się zbyt dużym obciążeniem finansowym i logistycznym dla resortu bezpieczeństwa publicznego. Skala zjawiska prze-rośla możliwości państwa totalitarnego, polskiego, bo w Związku Radzieckim żadne istotne zmiany w funkcjonowaniu Gułagu nie zaszły. Ponadto w kontekście doświadczeń wojennych sama nazwa „obóz pracy” stała się dla państwa polskiego niewygodna i wstydliva, zwłaszcza na arenie międzynarodowej.

Stąd po zakończeniu, wspomnianej już wcześniej, tzw. weryfikacji i rehabilitacji (czyli przywrócenia — bądź nie — obywatelstwa polskiego) ludności autochtonicznej oraz wysiedleniu większości Niemców z Polski w 1950 r. rozpoczęto przebudowę „polskiego archipelagu”. Postawiono na rozwój stałych ośrodków „odosobnienia”, jak więzienia i areszty, które w czasach apogeum stalinizmu przeżyły prawdziwy rozkwit. Lukę pozostawioną po zlikwidowanych obozach zaczęły wypełniać nowe, wyspecjalizowane jednostki o charakterze półotwartym, zakładane najczęściej przy dużych zakładach produkcyjnych związanych z przemysłem ciężkim, głównie na Śląsku. Były to tzw. ośrodki pracy więźniów (OPW). Dodatkowo pracy przymusowej poddani zostali wyselekcjonowani z rodzin klasowo obcych żołnierze-górnicy. Z pracy przymusowej więźniów na skalę masową zrezygnowano dopiero po październiku 1956 r. (formalnie po ratyfikacji przez Radę Państwa PRL 23 czerwca 1958 r. konwencji nr 29 Międzynarodowej Organizacji Pracy o natychmiastowym i całkowitym zniesieniu pracy przymusowej lub obowiązkowej z 1930 r.).